

ԴԻԶԱԿԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Պատմական Դիզակ գավառը մի հարուստ թանգարան է բաց երկնքի տակ, որի պատմաճարտարապետական հուշարձանները՝ քարանձավները, բերդերը, վանական համալիրները, եկեղեցիներն ու մատուռները, աղբյուրներն ու կամուրջները և ազգային մշակույթի բազմաթիվ այլ արժեքները, պահպանման և վերականգնման կարիք են զգում:

Դիզակի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, վաղնաջկան ժամանակներից սկսած մինչև միջնադարի բոլոր փուլերը, արդյունք են Արցախյան հայության հարավային հատվածի բազմադարյան շինարարական գործունեության, վկաներն են նրա պատմական դժվարին ճակատագրի, հանուն ազատության և անկախության մղած հերոսամարտերի: Արցախի, ինչպես նաև Դիզակի ճարտարապետական դպրոցը իր զարգացման բոլոր փուլերում ստեղծագործական կապի մեջ է գտնվել Կենտրոնական Հայաստանի ճարտարապետության հետ, յուրացրել է դրա մեծ նվաճումները, դրանցով կատարելագործվել:

Դիզակի հնագույն վանքը կառուցված է երկրամասի կենտրոնում բարձրացող Դիզախյա սարի գագաթին, մոտ 2000 մետր բարձրության վրա, և կոչվում է Կատարո վանք:

Ըստ Կաղանկատվացու 4-րդ դարում Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիալ, գնալով Մազքութաց աշխարհը, ներկայա-

նում և քարոզում է Սուրբ Երրորդությունը. նրանք սկզբում ընդունում են քրիստոնեությունը, հավատում են Քրիստոսին: Բայց քանի որ քարոզչության մեջ ասում էր, Աստծո կամքն այս է, որ ամեն մարդ աշխատի յուր ձեռքով և ապրի յուր աշխատանքով, չհափշտակի, չկատարի գողություն և ավարատություն... Մտածելով, որ հայոց թագավորները փորձում են իրենց զրկել ավարատությունից («Եթե ավարատություն չանենք, ինչով պետք է ապրենք») Սանեսան թագավորի հրամանով բռնում են Գրիգորիսին, կապում ձիու «ազուց» և նահատակում:

Սանեսանի երեք որդիները՝ Մովսես, Դանիել և Եղիա անունով, հավատում են Գրիգորիսին և ընդունում լուսավորչական կրոնը, գալիս Դիզակ և քարձարանում Դիզախյա քարձր սարի գագաթը, ճգնում այնտեղ:

Սանեսանը հավաքում է Սև հոնաց ցեղերը 343 թ-ին, արշավում Դիզախյա, անձամբ խողխողում յուր երեք որդիներին և կոտորել տալիս 3870 նորահավատ ճգնավորներին: Ապա վրա են հասնում հայոց նախարարները, սպանում Սանեսանին և բնաջնջում նրա զորքը:

Ըստ Մխիթար Այրիվանեցու 352 թվականին սարի վրա Վաչագան Գ թագավորը շինել է տալիս մի նշանավոր վանք ի պատիվ «նահատակելոց»:

¹ Մ. Բարխուդարյանց, Պատմություն Աղվանից, Վաղարշապատ, 1902 թ., հ. Ա., էջ 61:

Դիզափայտի անունը առաջին անգամ հիշատակվում է «Հայամալուր»-ում «Աստղաբլուր» ձևով: «Եվ կատարեցին զտօն սուրբ զատկին ուրախութեամբ ի տեղին, որ այժմ կոչի Աստղաբլուր»: «Եւ որքան հիւսիսոյ զորածողով լեալ, և եկն բազում բարբարոսք և ել ընդ դռուն դարբանտայ, անդ հրաման տայր զորացն ասպատակ սփռեալ յերիս աշխարհն ի Հայոց, ի Վրաց և Աղուանից. և առեալ ասարս և գերիս բազումս՝ ածին առ մա: Եւ առաքեաց բարբարոս արքայն բազում զօրս զվրնի. և հասեալ կոտորեցին առհասարակ վրան Քրիստոսի հաւատոցն. և կատարեալ ի վերայ միմեանց այրեցին զամենեւեան՝ հանդերձ միայնակեցօքն, որ անդ էին և կոչեցեալ անուն լերինն Դիզափայտ, մինչ ցայսօր»²:

Վանքի անունը հիշատակել է նաև Մ. Կաղանկատվացին, նշելով, որ դեռ Աբասի կովելուց առաջ թշնամի, «խազիրների կողմից հրկիզվեցին Կատարո վանքի կտակարանները և վկայագրերը»: Այդ փաստը վկայում է, որ Կատարո վանքում գրվել, պահպանվել են բազմաթիվ արժեքավոր պատմական փաստաթղթեր:

Դիզափայտի Կատարո վանքի և Դիզակ գավառի մասին պահպանվել են արժեքավոր տեղեկություններ հայկական ձեռագիր-հիշատակարաններում: Նրանցից մեկում նշված է. «Յիշել ի աստուածամերձ աղօթս ձեր հոգևոր ծնողն իմ հանգուցեալ ի տէր Երեմիայ եպիսկոպոս յաջորդ սուրբ ուխտին Դիզափայտ կոչելոյն երկրի Դիզափայտ»³: Դիզափայտի գագաթի հին վանքը ավերվել է. հետքերն անգամ չեն մնացել: 17-րդ դարում Տումի գյուղացի մի քանեպաշտ տիկնոջ կողմից լեռան գագաթին կառուցվել է ներկայումս կանգուն մնացած եկեղեցին, որի ճակատին, մուտքի դռան վերևում տեղադրված է մի քարե արձանագրություն, վանքի հիմնադրման և կառուցող վարպետի մասին: Մինչև այսօր էլ գյուղում պատմվում է այն մեծ աշխատանքի մասին, որ կատարել է այդ կինը՝ թեք լանջերով, ջորիներին բարձած տկերով ջուր, ավազ, կիր տեղափոխելով սարի գագաթը՝ եկեղեցի կառուցելու համար:

Եկեղեցին ուղղանկյուն է, երկթեք ծածկով, կառուցված է կիսամշակ տեղական կայծքարով: Մուտքը արևմտյան մասից է,

շարված մշակված քարերից, բարավորին դրված է սրբատաշ քար: Բոլոր պատերը դրված են բաց ծալի վրա: Տեղ-տեղ թափվել են անկյունաքարեր:

ՎԱՎԱՆՔԱՎԱՆՔ

Դիզակի դաշտի կենտրոնում Տահիս գետի ափին, մի գեղատեսիլ բլրակի վրա է կառուցված այս վանքը: Վանական համալիրից պահպանվել է մի եկեղեցի, որը կառուցված է սպիտակ, հարդարված տեղական քարով: Եկեղեցու շուրջը պահպանվել են շրջապարիսպների և միաբանության խուցերի, ուխտավորաց սենյակների մնացորդները վանքի հարավային փոքր խորանի մեջ ամփոփված է սուրբ Հակոբի մարմինը: Վանքը կալե խողովակներով ջուր է ստացել հարավ-արևմտյան կողմի Վնեսա լեռան լանջերի աղբյուրներից, պահպանվել են ջրատարի մնացորդները, որի երկարությունը հասնում է մոտ 6 կմ.: Եկեղեցու մուտքի շրջանակը մշակված է նուրբ զարդանախշերով, երիզող շրջանակը պատկերված է սրանկյուն մոտիվներով: Բակի գերեզմանաքարի վրա փորագրված արձանագրությունն է. «Այս է տալան Պետրոս Պապին, որ է... Թվին ՌՂԸ (1649)»: Հավանաբար Դիզակի Պապին իշխանի գերեզմանն է այն:

ՕԽՏԸ ԴՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Դիզակի հնագույն Մոխրենեա գյուղից մոտ 2 կմ հյուսիս-արևմուտք Յուդասա սարի արևելյան լանջին է կառուցված այս վանքը, որը ներսից բազմաբսիդ, դրսից կլոր հատակագծով եզակի կառույց է: Վանական համալիրը բաղկացած է եղել երեք շենքերից, որից կանգուն է մնացել մեկը, մյուսներից մնացել են սոսկ գետնամերձ պատերը: Արժեքավոր հուշարձանի կառուցման թվականը հայտնի չէ, սակայն ճարտարապետական ձևերի, զարդաքանդակների և ծավալատարածքային հորինվածքի դիտարկումը թույլ է տալիս այն դասելու վաղ միջնադարյան հուշարձանների շարքը:

Եկեղեցին ներկայացնում է մի վարդյակ՝ չորս մեծ և չորս փոքր կիսաբլուրակ թերթերով: Եկեղեցու գմբեթատակ տարածությունը շրջափակված է երկու մետր հավասար բացվածքով և մոտավորապես հավասար խորությամբ չորս պալատաձև արքիդներով, ութ խոյակներով, երկուսը քանդակազարդ: Պատերի հաստությունը հասնում

² Ղևոնդ Ալիշան, Հայաստանում, Վենետիկ, 1901, էջ 187:

³ Հ. Աճարեան, ցուց. հայ. ձեռագ., Թավրիզ, էջ 18:

է 105—135 սմ, որը բնորոշ է վաղ քրիստոնեական շրջանին: Մուտքը արևմուտքից է, միակ պատուհանը՝ արևելյան կողմից: Եկեղեցու գմբեթը ամբողջովին փլված է, շրջակայքում պահպանվել են 10—12-րդ դարերի երկու խաչքարեր, որից մեկի վրա փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը. «Յիշեալ Քս Ած զԱլոտ եւ ողորմեալ», մյուսը ունի թվակիր արձանագրություն ԵՃԳ. (1044 թ.):

ԳՏՁԱ ՎԱՆՔԸ

12—13-րդ դարերը կազմում են Դիզակի ճարտարապետական արվեստի ծաղկման ժամանակաշրջանը, երբ ստեղծվել է այնպիսի գլուխգործոց, ինչպիսին է Գոշա վանքը՝ լեռնային համայնապատկերի զարդը: Վանքը կառուցված է Դիզակի կենտրոն Տող գյուղից արևմուտք, Տումի գյուղի դիմացի սարավանդի մի փոքրիկ հարթության վրա, որպես միջնադարյան հայ ճարտարապետության մի յուրահատուկ համալիր: Պատմական աղբյուրներում հիշատակվել է 5-րդ դարից և կոչվել նաև Գտիշ, Քթիշ, Թիլնա:

Համաձայն շինարարական արձանագրության, այժմյան համալիրի եկեղեցին կառուցվել է 1241—1248 թվականներին Ամարասից այստեղ գաղթած Սարգիս և Վրթանես եպիսկոպոս եղբայրների կողմից, դառն ու ծանր ժամանակներում, երբ երկիրն ավերվել, հյուծվել, քաքայվել էր թուրք-սելջուկների և թաթար մոնղոլների սապատակություններից: Արձանագրության մեջ նշված է նաև նրա հարկատու կալվածքների սահմանների մասին, որը հասնում էր մինչև Արաքսի ափերը: Եկեղեցու հարավային մասում, մուտքից վեր, խաչքարի վրա փորագրված է՝ «Ի թիւս ՌՂԵ (1246) եւ Վրդանես կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ»:

Վանքի վիմագիր 18 արձանագրությունները հարուստ նյութ են տալիս 13—18-րդ դարերի պատմական դեպքերի վերաբերյալ և հավաստի աղբյուր են այդ ժամանակաշրջանի պատմության համար: Հնագետ Ա. Բարխուդարյանը հավաքել և հրատարակել է այդ վիմագիր արձանագրությունները¹:

Պահպանված եկեղեցին ունի գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք, մեկ զույգ որմնամույթերով և բեմի կիսաշրջանաձև ար-

սիդի երկու կողմերում երկհարկ ավանդատներով: Գմբեթն ունի զլանաձև թմբուկ և հովհարաձև ծածկ: Գալթի մուտքի շուրջը տնալսողիսն են սպիտակ գույնի սյուղեր մեծության քարեր, որոնց վրա կատարված են նրբահյուս քանդակներ:

Վանքում են հավաքված գավառի խաչքարերից լավագույնները, որոնք հրաշալի պատկերացում են տալիս այս երկրի քարագործ վարպետների աշխատանքի մասին: Խաչքարերից մեկի վրա քանդակված են տարբեր նախշազարդեր և Սուրբ Գևորգ զորավարի շարժաքանդակը, աշխատանքը կատարվել է 13-րդ դարում, ադ խաչքարը անհայտ մարդկանց կողմից հանվել է պատից և տեղափոխվել Էջմիածնի Մայր Աթոռ:

Հիմնադրման ժամանակից ի վեր վանքը կատարել է մշակութային կենտրոնի դեր, ունեցել է իր դպրոցն ու գրադարանը: Վանքի ցարդաստեղները գրել են պատմական մեծ արժեք ունեցող ձեռագրեր: 9—10-րդ դարերում արաբների և այլ նվաճողների դեմ հայ բնակչության հերոսական պայքարի մասին մանրամասն ձեռագիր արձանագրություն է թողել Գասպար քահանան:

19-րդ դարի 80—90-ական թվականներին վանքի վերջին վանահայր Առաքել վարդապետ Կոստանդյանցը կատարել է հայրենասիրական մեծ գործ. հեռանալով աշխարհիկ կյանքից, շուրջ 20 տարի օգտնվելով գրավոր և քանավոր աղբյուրներից, ժողովրդական ավանդություններից, գրել է իր երեք հատորանոց խիստ արժեքավոր ձեռագիրը: Իր տքնաջան աշխատանքի մասին վարդապետը գրել է. «Ըրջելով ընդ ամենայն անոտնակոխ տեղիս գաւառաց-գաւառաց և գիւղօրեից և անձաճօք վայրս բնակութեան հաւոց կամ արևելից ազգաց և ազանց էր, որ տակաւին թարմ էր և ի բերանս ձերունազարդ ջերմագոյն և անձանց արժանահատուկից պատմեն ի լսելիս հնասէր անձանց. և էր որ ի տան ուսմիկ և անգրագետ արանց քաղեալ ի կորուստ մատնեն ապա թէ հովանին զնոր իմն զկեանս ստանալ»²:

Իր ձեռագրի մի ամբողջ մասը վարդապետը նվիրել է վանքի պատմությանը, ցավով նշելով, որ անցյալի պատմությունից քիչ բան է մնացել: Լրացնելով այդ՝ նա մանրամասն շարադրել է վանքի գործունեությունը 18-րդ դարում:

1716 թվականին ստանալով մեկիքության տիտղոս Դիզակի մեկիք Եզանը իր հորը՝

¹ Տե՛ս. Դիլան հայ վիմագրության, պրակ 5, Երևան, 1982 թ., էջ 131:

² Երևանի մատենադարան, ձեռ. № 3966, 1:

Ղուկասին ձեռնադրում է վանքի վարդապետ, որը հովվել է մինչև 1723 թվականը: Նրան հաջորդել է Մեսրոպ եպիսկոպոսը, որը «կացեալ ի պաշտօնէ հովվապետութեան ի Դիզակ մահանգի ի ՌԺՂԶ (1747 թ.):»։ Նրա տապանաքարի արձանագրությամբ կարդացվում է «թէ քսան հինգ ամ կացեալ ի հովվապետութենէ ձեռամբ Մելիք Եկանոյ և ապա մեռանի աստի Սուրբ Վանս և դնի ի տապանիս», ճշտել է աթոռին ՌԺԻԲ (1723 թ.-ին):

Վարդապետը ճշտել է, որ վանքի վարդապետները միշտ էլ զբաղվել են ազգային պատմագրությամբ, գրի առել վանքի հետ կապված ճշմարտորդ դեպքերը, կամ «քարեգործութեան պայտազարմ գաւառապետացն», որոնք մարտնչել են պարսից և օտար այլ նվաճողների դեմ. «թշմառեաց մերոյ քաջ ունես թէ պարսից և թէ այլաւեոյց»:

Մեսրոպ վարդապետին հաջորդել է նրա որդի Սեմեոնը, որը մեծ ջանքեր է գործադրել վերականգնելու վանքի կորցրած կալվածքները:

Կալվածագիրը անձամբ ներկայացրել է պարսկական շահին հաստատելու: Սեմեոն եպիսկոպոսը մի քանի երեւելիների հետ մեծ ընծաներով ու նվերներով գնաց պարսից թագավորի «Ծախատան» քաղաքը Սիլևան շահի մոտ, որն էր ինքը Նադիր շահը, նրան ներկայացնելով «հաստատագիրը», խոստանալով աղոթել նրա թագավորության օգտին, որ միշտ մարտերում հաղթող լինի և իշխանության աթոռը հարստի, մնա որդոց-որդի, իրենց պահպանի «խաղաղութիւն»: Ապա ներկայացրեց իր խնդրանքը՝ հաստատելու վանքի կալվածագիրը, ինչպես նաև նախկին շահերի կողմից տրված արտոնագրերը: Ծախը հաստատում է կալվածագիրը: Սեմեոնը ակնհայտ է լինում շահի կողմից տարբեր պատճառներով բանտարկյալների տանջալից վիճակին «ի տանջանս ի գետնափոր մթին վայրս կացեալ ոմանց գլուխն կացեալ ի մարմնոյն և ոմանց ծայրատելով գնատունսն ձեռացն ոտից և զականջն հատելով արձակէին և այլ բազում ժողովատեսակ մահապարտութիւն տեսալ և ամբոխն ցրեալ անտի և գնացին իւրաքանչիւր ոք ի տունս իրեանց»⁶:

Վերադառնալով վանք եպիսկոպոսը հավաքում է գավառի ամեն կողմից բեկզադաներին, գյուղերի կառավարիչներին, հոգևորականներին իրագել պահում կնքված

թղթով վանքի իրավունքների մասին, պահանջում հարգել այն: Խորհրդակցության մասնակիցները նվիրեցին վանքին «այգիներ, պղնձեղեն, կահկարասի, կովեր և այլն: Նույնիսկ աղքատները, որոշ զոհաբերություններ կատարեցին», ճշտել է վարդապետը. վանքը ճոխացրին և զարդարեցին:

Այդ ժամանակներում յուրաքանչյուր գավառ իր վանքը «ծաղկեալ պահէին», ամեն ոք ցանկանում էր նվերներ տալ վանքին, քարի անուն վատակելու, ազգին «երանական» կյանք ունենալու համար:

Սիմեոն եպիսկոպոսին հաջորդել է Հովհան վարդապետը, որի հովվության ժամանակ միաբանները սկսեցին ցրվել տարբեր կողմեր և ավելի հարգի էր սիրալիլ խոսելը, քան «զկերակուր և ըմպելիքներ» նվիրելը: Վիճակը ավելի վատացավ մելիք Եսայու մահվանից հետո (1784 թ.), վանքը սկսեց տկարանալ և նվազել օր ըստ օրե, «մնաց մի հատ եզ, մնացեալն ծախս արարին», ցավով ճշտել է վարդապետը: Մնաց այն պատկառազոր տաճարը ավերակ: Ով մտնում էր ներս, այնտեղից դուրս էր գալիս «արտասովորութիւն»:

Գտիչ վանքին կից դպրոցը գործել է մինչև 19-րդ դարի վերջը: Այդ մասին Ս. Զալալյանը՝ 1850-ական թվականների ականատեսը գրել է. «...արդէն ժողովեալ կան աշակերտք բազումք ի շրջակա գիւղօրէից. և շարունակի այժմ մասնավոր ուսմունք»⁷:

Սուքեղ վարդապետը վանքում մնացել և գործել է մինչև իր կյանքի վերջը, մշտապես հոգ տարել, խնամել, որոշ փոքրածավալ նորոգումներ կատարել հուշարձանախմբի կառույցներում՝ նպաստելով դրանց գոյատևմանը: Նա հմասեր և գրասեր մարդ էր և մեծ ցանկություն ուներ ուսումնասիրել հնությունները, գրի առնել ավանդությունները, կազմել զանազան պատմություններ:

1868 թվականի երկրաշարժից տուժեց Գտիչ վանքը: Դեռևս անցյալ դարի վերջում զգացվում էր վերականգնման լուրջ աշխատանքների պահանջ: Ժամանակի ընթացքում հուշարձանախմբի անօգտագործելի դարձած կառույցները, ավելի ու ավելի են քայքայվել: Վանքը հասել է կործանման եզրին, շուտափույթ փրկություն է անհրաժեշտ:

⁷ Հասան Զալալյանց Սարգիս, Ժամանակագրություն ի Սեմեոն Հալապատան, Տիֆլիս, 1858, պ.բ. էջ 256:

⁶ Երևանի մատենադարան, ձեռ. 3966, թ. 6:

ԾԱՂԿԱՎԱՆՔ

12-րդ դարում է կառուցվել գավառի Ծակոտի գյուղի կենտրոնի վանքը: Այն արտաքուստ ուղղանկյուն խաչքներով կառուցվածք է, սյուները, կամարները, որմնախորշերը, բեմը շարված են սրբատաշ քարերով, իսկ կողապատերը՝ տեղական կուփածո քարերով: Վանքի ձախ խորանի առաստաղին քանդակված է սովորական օձ: Խաչքարի վրա փորագրված է «Ի ՈՒՆԷ (1198)» հիմնադրման թվականը: Հետագայում Թաղարեցի Հակոբ վարդապետը նախկինում եղած վանքի տեղում կառուցել է նորը և թողել հետևյալ փորագրությունը. «Ի տեղի բնակություն և սկիզբն արարեալ շինեցի եկեղեցին ի կաթողիկեն... ի թիվն ՌՇԼԱ (1682 թ.)»⁵:

Գավառի տարածքում կառուցվել են նաև մի քանի փոքր վանքեր: Թաղոտ գյուղի Շմախանքը, որը կառուցվել է հայտնի վաճառական խոջա Ղազարի կողմից ՌՇՁԷ (1738) թվականին:

12-րդ դարում է կառուցվել Յոթ խաչ վանքը, որում յոթ խաչ պահպանվել է որպես մասունք ու սրբություն: Վանքի տարածքում պահպանվել են բնակելի և արտադրական շենքերի հիմնապատերը, արևելյան մասում հյուրատան, ախոռների, պահեստների ու բաղնիքի մնացորդները: 17-րդ դարում կառուցվել է Պտկաթաղի վանքը Թաղոտ և Ծակոտի գյուղերի արանքում: 14-րդ դարում կառուցվել է Սպի-

տակ խաչ վանքը Հադրութին հարած Վանք գյուղի մոտ:

Ինչպես տեսնում ենք, գավառի հայ բնակչությունը մասնակից է եղել բազմադարյան շինարարական գործունեությանը և ստեղծել է իր ճարտարապետական արվեստը:

Պատմական դժվարին անցողարձերը իրենց դրոշմն են դրել Դիզակի պատմական հուշարձանների վրա, խնամքից ու հոգատարությունից զուրկ, դարերի լուռ վկաները մեծ մասամբ կիսակործան ու ավեր վիճակում են գտնվում: Խորհրդային կարգերի գոյության տասնամյակների ընթացքում, ոչ մի կուպեկ չի ծախսվել այդ հուշարձանների պահպանման համար, դրանք շարունակվեցին քանդվել ու ավերվել և կանգնել են իսպառ կործանումի վտանգի առաջ: Օրինակ՝ Տոմի գյուղի Կարմիր եկեղեցին (10-րդ դար): Կան բազմաթիվ փաստեր հուշարձանների ավերման, դրանց քարերի շինարարական կարիքների համար օգտագործման դեպքերի, այդպիսիք տեղի են ունեցել Հարոս գյուղատների, Տոմի գյուղի Օխտը դոնի եկեղեցիներում:

Այսպիսին է Դիզակի (Հադրութի շրջանի) պատմական հուշարձանների տխուր վիճակը:

Ծրջանում բացակայում է հարեճիքի պատմական հուշարձանների պատմաշակութային ժառանգության նկատմամբ հոգատարության կարևորության ըմբռնումը: Հարկավոր է, որ շրջանի բնակչությանն իր հոգածու վերաբերմունքով պահպանի այդ սրբությունները:

⁵ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 78:

ՍԵՐԳԵՅ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

